

UYGUR ATASÖZLERİ

DOĞAN, Levent (2020). *Uygur Atasözleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 939 s., ISBN: 978-605-2292-99-0

Ceyda ERDİN*

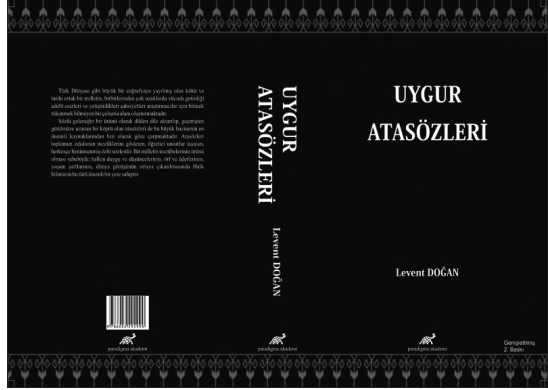
Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 266-271

Türkiye toprakları dışında, farklı ve uzak coğrafyalarda varlığını sürdüren Türk halklarının tarihi, dili, kültürü ve edebiyatı üzerine bilimsel bir bakışla hazırlanacak her tür çalışma gerek soydaşlarımızı daha yakından tanıma imkânı sunması gerekse taşıdığımız ortak değerlerimiz ile tarihî ve kültürel bağlarımızın bilincine varılarak ortaya çıkarılması bakımından büyük öneme sahiptir. Zira, sözü edilen bu çalışmalar bir bakıma aradaki coğrafi uzaklığın ortadan kalkmasına yardımcı olarak bir köprü vazifesi görmekte ve Türklük bilimine büyük katkılar sağlamaktadır.

Türk dünyasının önemli bir halkası olan Uygurların çoğunluğu bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şıncan Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) içerisinde yaşamaktadır. Kurdukları ileri ve yüksek medeniyetle her çağda adından söz ettiren köklü bir maziye sahip kadim bir Türk boyu olan Uygurlar, farklı bir siyasi birliğin çatısı altında yaşamının getirdiği tüm zorluklara rağmen millî kimliklerini koruyarak günümüze dek sürdürmüşlerdir. Kuşkusuz, bu devamlılığın sağlanmasında kökleri asırlar öncesine dayanan zengin bir edebiyatın ve gelişmiş bir edebî dilin varlığı etkili olmuştur.

Uygurlar yalnızca dil ve edebiyat alanında değil başka birçok alanda (mimari, ticaret, yönetim, hukuk, bilim, sanat vs.) yaptıkları atılımlarla zamanını aşan yeniliklere imza atmış ve her bakımdan ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Özellikle yaşam tarzları ile dinî hayatlarında meydana gelen değişiklikler farklı alanlarda yeniliklere kapı açmış ve bu anlamda diğer Türk kavimlerine de öncü olmuşlardır.

Öte yandan Uygurların hem yazınsal hem de sanatsal alanda ortaya koydukları nitelikli ve birbirinden değerli pek çok yapıt bugün de önemini korumaya devam etmektedir. Dolayısıyla Türk kültür ve tarihinin en eski izlerini onların günümüze miras bıraktıkları bu yapıtlarda bulmak mümkündür.

* Balkan Çalışmaları Bilim Uzmanı, Edirne / TÜRKİYE. erdnceyda@gmail.com. ORCID: 0000 0002 7240 8772
Gönderim Tarihi: 13.05.2020/Kabul Tarihi: 21.05.2020

Her toplumun sözlü ve yazılı ürünleri o toplumun birer kimliği sayılır. Bu bakımdan Uygur Türklerinin bugünkü durumu göz önüne alındığında onların diline ve kültürüne yönelik yapılmış veya yapılacak çalışmalar ayrı bir değer taşır. Özellikle de her toplum edebiyatının önemli bir kolunu teşkil eden sözlü kültür ürünlerinin toplanarak kayıt altına alınması ehemmiyet arz eden bir husustur. Bunlara göre, yazımızda ele alınacak olan *Uygur Atasözleri* adlı kitap Uygur Türklerince kullanılan binlerce atasözünü barındırması açısından bu saha için her anlamda önemli bir kaynak eser durumundadır. Uygur Türkçesi ve edebiyatı üzerine çeşitli kitap ve makaleleri bulunan yazarın bu eseri, aynı zamanda Uygur sözlü edebiyatının atasözleri bakımından zenginliğini gözler önüne sermektedir.

Eser, yazar tarafından çalışmada belirtildiği gibi Doğu Türkistan başta olmak üzere farklı ülkelerde yayımlanmış çeşitli kaynaklardan seçilen atasözlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Genişletilmiş ikinci baskısı 2020 yılında yapılan eser 939 sayfa olup 6265 Uygur atasözünü içermektedir. Bu baskı, ilk baskıdan farklı bölümler içerdiğinden tanıtım yazımızın oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Uygur Atasözleri adını taşıyan eserin ikinci baskısı, iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin öncesinde *Sunuş*, *Kısaltmalar* ve *Günümüz Uygur Alfabesi* başlıkları bulunmaktadır. Ayrıca *İnceleme* ve *Dizin*, kitabın birinci baskısından ayrılan bölümleri olarak görülmektedir.

Kitabın birinci bölümü içerisinde yer alan *Giriş* (15-21) kısmında, öncelikle atasözünü için farklı ağız ve lehçelerde kullanılan adlandırmalardan başlanarak atasözünün bir tanımı yapılmış ve ana hatlarıyla bu sözlü edebiyat türünün özellikleri açıklanmıştır. Daha sonra atasözlerinin ortaya çıkışından bahsedilerek Türk atasözlerinin eskiliğine vurgu yapılmış ve Türk dünyasının müşterek atasözleri üzerinde durulmuştur. Yazar, atasözleriyle ilgili verdiği birtakım genel bilgilerin ardından bu kısımda son olarak bazı Uygur atasözlerinin farklı şekillerdeki kullanımlarından söz etmiştir. Bir atasözünün biçim ve içerik yönünden uğradığı değişikliğe dikkat çekerek kimi atasözlerinin zaman faktöründen kaynaklı “*kısalan*” veya “*uzayan*” şekillerine rastlanabileceği gibi “*farklı zamanlarla çekimlenmiş*”, “*öznesi*” ya da “*nesnelere*” değiştirilmiş şekillerine de denk gelinebileceğinden bahsetmiş ve bunu örneklerle desteklemiştir.

* Çümüle yiğar, çaşqan yer. ~ Çaşqan yiğar, paqa yer.

* Çilanga çöl yaxşi, yañaqqa köl yaxşi. ~ Çilanga çöl, yañaqqa köl. ~ Çilanni çölge sal, çöpni kölge sal. ~ Çilanni çölge tik, ençürni kölge tik. ~ Çilanni çölge tik, yañaqni kölge.

* Ot bilen oynima, köyersen. ~ Ot bilen oynaşqanniñ qoli köyer. ~ Ot bilen oynaşma. vb.

Giriş kısmından sonra kitabın birinci baskısında bulunmayan *İnceleme* (21-41) kısmı gelmektedir. Doğan, bu kısımda kitabında yer alan atasözlerinden taradığı gramatik unsurları bir incelemeye tabi tutmuştur. Uygur atasözlerinde geçen isim, fiil, sıfat ve ikilemeleri tespit ederek sayısal ve dil bilimsel yönden değerlendirmiştir. Bu değerlendirmenin sayısal yönü tespit edilen isim, sıfat, fiil ve ikileme türündeki sözcüklerin toplam adetleri ile tekrar sayılarına dayanmaktadır.

İlk olarak konularına göre 18 başlık altında kategorize edilen *isimlere* (terimlere) yer verilmiş, yapılan kategorize işlemi sonucunda isimler (terimler) ile ilgili ulaşılan veriler bir tablo üzerinde gösterilmiştir. Bu tabloda bulunan konu başlıkları şu şekildedir: *Kişi, Yer-Millet, Hayvan, Organ, Sağlık-Tıp-Hastalık, Eşya, Nesne, Araç-Gereç, Dinî, Coğrafî, Giysi, Bitki-Yiyecek-İçecek, Meslek, Renk, Sayı, Maden, Akriba, Zaman, Argo ve Unvan*. Örneğin; kitapta verilen tabloya göre Uygur atasözlerinde hayvanlarla ilgili ulaşılan 158 farklı kelime 1591 defa tekrarlanmıştır.

İsimlerden sonra yazar Uygur atasözlerinde geçen *ikilemeleri* “unsurları aynı olan ikilemeler” (*méñip-ménip* “yürüye yürüye”), “unsurları yakın olan ikilemeler” (*gem-qayğu* “gam kaygı”), “unsurları zıt olan ikilemeler” (*höl-quruq* “yaş kuru, ıslak kuru”) ve “asıl kelimenin ön sesinin pekiştirilmesi ile yapılan ikilemeler” (*küpkündüz* “güpegündüz”) şeklinde anlam bakımından dört başlık altında inceleyerek vermiştir. Yine ikilemeler ile ilgili sayısal veriler de incelendiği şekle uygun olarak bir tablo hâlinde sunulmuştur. Misal, Uygur atasözleri arasından “unsurları aynı olan” 18 farklı ikilemeye ulaşılmış ve bu 18 farklı ikilemenin toplam tekrar sayısı 20 olarak belirlenmiştir. Tespit edilen ikilemelerin tamamı *dizin* bölümünde sıralanmıştır. Bu kısımda sadece her başlık için birkaç ikileme örneği verilmiştir.

İsimler ve ikilemelerden farklı olarak Uygur atasözlerinden elde edilen 474 *sıfatın* her biri anlamları ve tekrar sayılarıyla beraber alfabetik bir şekilde çalışmanın inceleme kısmında sıralanmıştır. *addiy* “sade, basit” (1), *çoñ* “büyük, çok” (18), *yaman* “kötü, çirkin” (71) vb.

Bu sıralamanın hemen ardından Uygur atasözlerindeki *sıfat tamlamaları* kuruluş yolları bakımından *niteleme veya belirtme sıfatı ile yapılan sıfat tamlamaları, Sıfat-fiil ekleri ile yapılan sıfat tamlamaları, +daki (+diki) eki ile yapılan sıfat tamlamaları* olarak üç maddede ele alınmış ve örneklendirilmiştir. Doğan, “Zarflarla meydana getirilen kelime grupları da bir sıfat tamlamasıdır.” (s. 38) diyerek sıfat tamlamalarının kuruluş yollarını bu maddeyle noktalamıştır.

Kitabın inceleme kısmı Uygur atasözlerinde geçtiği tespit edilen *fillerin* değerlendirilmesiyle son bulmaktadır. Doğan, bu başlık altında atasözlerinden ulaştığı toplam 773 farklı fiilin, yeterlik fiili ile anlamca kaynaşmış birleşik fiilli şekilleri de dâhil olmak üzere *dizin* bölümünde yer aldığını ifade etmiştir. Anlamca kaynaşmış birleşik fiil sayısı 19 (*bésival-, pişirival-, éytival-, apar- < él-i-p bar-* “götürmek, göndermek” vb.), yeterlik fiili sayısı 130 (*ayriral-, éytquzal-, oyniyal-, toxtital-, yétel-* vb.) olarak belirtilmiştir (s. 38-39).

Bunların yanı sıra Doğan, gözlemleri sonucunda Uygur atasözlerinde geçen fiillerin genellikle Türkçe olduğuna dikkat çekmiş, ancak kimi zaman Arapça, Farsça kökenli isimlerin çeşitli eklerle fiil hâline getirildiği örneklerle karşılaşıldığından bahsetmiştir. *xar (Fa.): xar+lan-, megrur (Ar.): megrur+lan-* vb. (s. 38). Yine ayrı bir çalışmada ele alınabileceğinin altını çizerek Uygur atasözlerinde *geniş zaman, emir ve şart kipleri* ile çekimlenmiş fiillerin daha fazla olduğunu ifade etmiştir (Doğan 2020: 39). “Yüzige **qarima**, sözige **qara**. *Yüzüne bakma, sözüne bak.* ; Birni **yoqatsañ**, birni **taparsen**. *Birini kaybetsen, birini bulursun.* ; Men **köyermen** balamğa balam **köyer** balisiğa. *Ben yanarım çocuğuma, çocuğum yanar çocuğuna.*” vb. (s. 40)

İnceleme kısmından sonra gelen *Uygur Atasözlerinin Kuruluşu* (41-44) başlığı altında, “De-“ Fiiliyle Kurulan Atasözleri, Olumlu ve Olumsuz Önergelerle Kurulan Atasözleri, “Bar, Yoq” Kelimeleri ile Kurulan Atasözleri alt başlıkları bulunmaktadır. Sırasıyla bu üç başlık altında verilen atasözlerinden birkaç örnek şu şekildedir:

- * Birsini sen böre déseñ, u séni qoy deydu. (*Birisine kurt dersen, o sana koyun der.*) ; Qağa balam appaq deydu, kirpe balam yumşaq deydu. (*Karga yavrum bembeyaz der, kirpi yavrum yumuşak der.*)
- * Köp yaşığandin sorima, köp körgendin sora. (*Çok yaşayandan sorma, çok görenden sor.*) ; Çöp bar yerde su yoq, su bar yerde çöp yoq. (*Ot olan yerde su, su olan yerde ot yok.*) ; Özüñni özüñ maxtima, el maxtisun. (*Sen kendini övme, başkası seni övsün.*)
- * Ot bar yerde tütün bar, su bar yerde otun bar. (*Ateş olan yerde duman var, su olan yerde odun var.*) ; Birlik yoq öyde bériket yoq. (*Birlik olmayan evde bereket yok.*) vb.

Çalışmanın birinci bölümünün son kısmı *Uygur Atasözlerinin Sınıflandırılması* (44-65)’dan oluşmaktadır. Kapsamı oldukça geniş olan bu başlık öncelikle *Uygur Atasözlerinin Biçim, Yapı ve Anlam Bakımından Türkiye Türkçesindeki Atasözleriyle Karşılaştırılması ve Konularına Göre Uygur Atasözleri* olarak iki ayrı alt başlığa ayrılmış, daha sonra bu iki alt başlık da kendi içerisinde bölünerek değerlendirilmiştir. Doğan, Uygur atasözleriyle üzerine yapılacak daha detaylı bir incelemeyle bu tasniflerdeki başlıkların arttırılabileceği düşüncesindedir.

Çalışmadaki Uygur atasözlerinin biçim, yapı ve anlam bakımından Türkiye Türkçesindeki atasözleriyle karşılaştırmalı olarak ele alındığı bu bölüm beş grupta incelenmiştir:

a. *Biçim ve anlam bakımından tam bir benzerlik gösteren atasözleri:*

* Dost başqa qaraydu, düşmen ayaqqa. Uta.

Dost başa bakar, düşman ayağa. Tta.

b. *Bir veya birkaç kelimenin eklenmesi yoluyla genişletilmiş Uygur Türkçesi atasözleri:*

* Yiqılğan çélişqa toymas, betniyet xuyini qoymas. Uta.

(*Yıkılan güreşe doymaz, kötü niyetli karakterini değiştirmez.*)

Yenilen pehlivan güreşe doymaz. Tta.

c. *Bir ya da birden çok kelimenin çıkarılmasıyla daraltılmış Uygur Türkçesi atasözleri:*

* Ademge adem kérek. Uta.

(*İnsana insan gerek.*)

İnsana insan gerek olur, iki serçeden börek olur. Tta.

ç. *Uygur Türkçesi’ndeki bazı atasözlerinin Türkiye Türkçesi atasözlerine göre ters (farklı) anlamda kullanıldığı Atasözleri:*

Mévisini yégende, köçitini kim tikti dep sora. Uta.

(*Meyvesini yiyip, fıdanını kim dikti diye sor.*)

Üzümünü ye bağını sorma. Tta.

d. *Verilmek istenen düşüncenin farklı sözlerle söylendiği (biçim bakımından farklı) atasözleri:*

Aynı étek bilen tosap bolmas. Uta.

(*Ayı etekle kapatmak olmaz.*)

Güneş balçıkla sıvanmaz. Tta.

Çalışmanın devamında yer alan *Konularına Göre Uygur Atasözleri*'nin sınıflandırıldığı bölüm çeşitli alt başlıklardan meydana gelmektedir. Söz konusu bölüm esasen on iki başlıktan meydana gelse de sınıflamanın ilk iki başlığı konuya uygun olarak alt kollara ayrılmıştır.

Doğan'ın sınıflandırmasında ilk sırada yer alan *Yüceltilen Değerler – Yerilen Davranış veya Hususlar* başlığı kapsamında *Vatan ve Millet Sevgisi, Cömertlik-Cimrilik, Yiğitlik, Cesaret-Korkaklık, Sır Saklamak, Dostluk-Düşmanlık, Doğruluk-Yalancılık, Adalet, İyilik-Kötülük, Çalışkanlık-Tembellik, Vefalı Olmak, Anneye ve Babaya Saygı, Gayretli Olmak, Tedbirli Olmak, Sabır* olmak üzere on dört ayrı konu başlığı görülmekte ve her başlığın altında Uygur atasözlerinden örnekler sunulmaktadır. Sınıflandırmanın ikinci başlığı olan *Sosyal Hayat İle İlgili Atasözleri* dâhilinde *Aile-Aile Fertleri, Komşuluk-Misafirlik, Zenginlik-Fakirlik, Zahmet ve Çile Çekme, Emek Verme, Ölüm* şeklinde beş konu bulunmaktadır. Yapılan sınıflandırmada geriye kalan on konu başlığı ise şunlardır: *Meslekler İle İlgili Atasözleri, Dil-Söz ve Atasözü İle İlgili Atasözleri, Din, Hayvanlar İle İlgili Atasözleri, Karakter-Huy İle İlgili Atasözleri, Akıl ve Bilim Sahibi Olmak, Tabiat Unsurları, Evren ve Maden İsimleri ile İlgili Atasözleri, Zaman ve İklim İsimleri ile İlgili Atasözleri, Sağlık - Tıp - Hastalık ve Organ İsimleri İle İlgili Atasözleri, Bitkiler İle İlgili Atasözleri.*

Buraya kadar sıralanan bütün konu başlıkları altında Uygur atasözlerinden örnekler sunulmasının yanı sıra -birinci başlığın alt başlıkları hariç- ikinci baskıda bu konularla ilgili atasözleri üzerinden kısa değerlendirmeler ve açıklamalar da yapılmıştır. Söz gelimi, Doğan *Karakter-Huy İle İlgili Atasözleri* üzerine,

“İnsanlar, huy ve karakter olarak birbirinden farklı yaratılmıştır. Uygur atasözlerinde de her insanın sahip olduğu olumlu ve olumsuz karakter özellikleri ile iyi ve kötü huy konu edinilmiştir. Örneğin “Ademniñ aldı gül, keyni tiken. (İnsanın önu gül, arkası diken.)” atasözünde insanların görüldüğü gibi olmadıkları belirtilerek olumsuz bir karakter özelliğinden bahsedilmiştir. Karakterin yanı sıra mizaç, tabiat gibi adlarla anılan huyun ise değişmezliği, değişmesinin imkânsızlığı atasözlerinde vurgulanmıştır.” (2020: 61) şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.

Çalışmanın ikinci ve son bölümü 6265 Uygur atasözünün alfabetik olarak sıralanmasıyla başlamakta ve *Dizin* bölümüyle devam etmektedir. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi kitapta yer alan Uygur atasözlerinin önce Uygur Arap harfli şekli verilmiş, ardından bu şekil transkribe edilerek Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Türkiye Türkçesinde benzeri veya yakın bir şekli bulunan örnekler ise verilen sıralamanın hemen ardına eklenmiştir.

ناچ نىشتقا ئاش بەرسە توق نىشت غىگىشىيدۇ (خىرقىرار).

Aç ıştırqa aş berse toq ıştır gîñşiydu (~xirqirar).

Aç ite ekmek verince tok it hurlar (bağırır). (Doğan 2020: 71)

بالىنى - ياشتىن، خوتۇنى - باشتىن.

Balini - yaştin, xotunni - baştin.

Çocuğu küçükken, hatunu baştan öğret (yetiştir).

Tta. Çocuğa küçüklükten, kadına baştan öğret. (Doğan 2020: 136)

Çalışmanın *Dizin* (831-935) bölümü, atasözlerinden saptanan ve inceleme kısmında değinilen isim, fiil ve ikilemelerin dizelgesinden oluşmaktadır. Bu dizelgede sözcüklerin kitapta geçtiği yerler sayfa numarasıyla değil atasözü numarasıyla belirtilmiştir. Eser, bu çalışmanın ortaya çıkışında yararlanılan kaynakların belirtildiği *Kaynakça* bölümüyle son bulmaktadır.

Titizlikle hazırlanmış büyük bir emeğin ve gayretin ürünü olan *Uygur Atasözleri* kitabı içerdiği zengin malzeme bakımından Uygur halk edebiyatı alanında atasözleri üzerinden yapılacak araştırmalarda başvurulacak değerli bir eserdir. Oldukça hacimli olan bu eser içeriği dikkate alındığında bir atasözü kitabı olmanın ötesinde Uygur Türkçesi ile ilgili dilsel verilerin de sunulduğu bir çalışmadır. Yazar, çalışmasında Uygur Türklerine ait atasözlerini farklı yönlerden işlemeye özen göstermiştir. Kitabın, Uygur atasözlerinin aktarıldığı kısmı kadar İnceleme ve Dizin kısmının da Uygur dili ve kültürü hakkında çalışma yapacak araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlayacağı şüphesizdir.